

TATIANA MAJCHERKIEWICZ

Kim jesteśmy? Kim są polscy ministrowie? – analiza socjologiczno-politologiczna na przykładzie nominacji i karier ministrów spraw zagranicznych w latach 1989–2010

Wstęp

Przedstawiona w artykule analiza socjologiczno-politologiczna nominacji i karier ministrów spraw zagranicznych zainspirowana została powszechną, bardzo negatywną oceną klasy politycznej. W przeprowadzonych jesienią 2004 roku badaniach prestiżu zawodów na ogólnopolskiej próbie wśród 36 wymienionych pozycji na samym dole tej listy znalazły się zawody związane z polityką: pozycja 34. minister¹ (Domański 2005: 87), kolejno 35. poseł na Sejm i 36. działacz partii politycznej.

Dane te wskazują na silny krytycyzm dotyczący polityki kadrowej na szczeblu ministrów. Kwalifikacje i umiejętności polskich ministrów budzą sceptycyzm, ich nominacje postrzegane są raczej jako zdeterminowane kryteriami politycznymi². Niski poziom prestiżu zawodu ministra jest szczególnie wyraźny, gdy porówna się te oceny z badaniami przeprowadzonymi prawie

¹ Dane te warto uzupełnić o średnie ocen dla tych pozycji: minister uzyskał 58,57 (w skali ocen od 0 do 100), poseł na Sejm 53,06, a działacz partii politycznej 51,32.

² Aby uniknąć czarno-białego obrazu warto odwołać się do przypadków, w których kryteria polityczne miały szczególny wpływ na politykę kadrową. Uznać można, że najważniejszym czynnikiem wpływającym na nominacje partyjne oraz zwiększanie liczby stanowisk ministrów i ich zastępów były wymogi tworzenia rządów koalicyjnych i związanego z tym przydziału odpowiedniej puli stanowisk ministerialnych dla partii koalicyjnych. Po 1989 roku uzyskanie poparcia w Sejmie – czyli stworzenie rządu większościowego wymagało powstania koalicji rządowych (również stosunkowo często tworzone słabe rządy mniejszościowe: Jana Olszewskiego, Hanny Suchockiej, Jerzego Buzka od czerwca 2000 r., Leszka Millera od maja 2003 r., Marka Belki, a w latach 2005–2007 oscylowano pomiędzy rządami większościowymi a mniejszościowymi [sprawowanie urzędu premiera przez przedstawicieli PiS: Kazimierza Marcinkiewicza i Jarosława Kaczyńskiego]). Tworzenie koalicji rządowych było szczególnie trudne na początku lat 90. w związku z fragmentaryzacją prawicy. W rządzie Hanny Suchockiej ministrami zostały cztery osoby pomimo negatywnych rekomendacji komisji sejmowych zarzucających poszczególnym kandydatom m.in.: brak orientacji w problematyce resortu, brak cech przywódczych, brak wizji kierowania resortem (Kowalska, Żmigrodzki 1998: 101). Również fakt, że AWS tworzyło na początku około 40 różnych ugrupowań, przyczyniało się do mnożenia stanowisk politycznych. Jacek Raciborski (2006: 38–39) zwraca uwagę na zwiększenie liczby sekretarzy i podsekretarzy stanu w rządzie Jerzego Buzka (szczególnie w kancelarii premiera). Zjawisko to ukazuje dobitnie porównanie liczby ministrów w rządzie Leszka Millera i Jerzego

trzydzieści lat wcześniej. Wyniki badań prestiżu zawodów z 1975 roku wskazują na bardzo wysokie jego usytuowanie – trzecie miejsce na 30 pozycji. Wysoka była również średnia ocena 88 na 100 punktów (znacząco wyższa niż w 2004 r., 58,8) (Słomczyński 2007: 166). Henryk Domański, interpretując ten wysoki prestiż zawodu ministra w okresie socjalizmu, stwierdza: „w oczach dominującej części społeczeństwa istniejąca władza miała autorytet, mimo że można było tego systemu nie lubić” (Domański 2007: 38).

W politologii stanowisko ministra spraw zagranicznych uznawane jest jako jedno z trzech najważniejszych w rządzie obok premiera i ministra finansów (Jednaka 2004: 285). W związku ze znaczeniem tego resortu ważna jest analiza kryteriów stosowanych przy nominacji na te stanowiska. Można również uznać, że to właśnie ministrowie spraw zagranicznych będą mieć szczególny wpływ na kształtowanie prestiżu tej pozycji³. W artykule tym zostanie zwrócona uwaga na cztery główne czynniki, które oddziałują na tworzenie ich wizerunku: 1) okres sprawowania urzędu, 2) przynależność partyjna i aktywność polityczna, 3) kwalifikacje; zawód i poziom wykształcenia, 4) wcześniejsze doświadczenie zawodowe.

Hipoteza badawcza zakłada, że polityka kadrowa w przypadku ministrów spraw zagranicznych odbiega od popularnych, negatywnych ocen dotyczących kwalifikacji i dominującej prawie wyłącznie roli czynnika politycznego w powoływaniu ministrów. Jednak, często mniejsze znaczenie czynnika politycznego w przypadku tych nominacji powodowało, że zajmowali oni swoje

Buzka; 15 w pierwszym przypadku i o 8 stanowisk ministerialnych więcej w rządzie jego poprzednika.

Podobnie, po wejściu LPR do koalicji rządowej w maju 2006 r. powstało Ministerstwo Gospodarki Wodnej. Przedstawiciel tej partii został ministrem, pomimo że nie miał wcześniej żadnego doświadczenia zawodowego z tej dziedziny, również konieczność powstania tego ministerstwa budzi poważne wątpliwości. Sam minister miał swego czasu zażartować, „że jego jedyne związki z gospodarką morską to mieszkanie nad morzem” (Korzycki 2006: 40).

Dominacja politycznych nominacji, brak specjalistycznych kwalifikacji do kierowania określonym resortem wydaje się szczególnie poważnym problemem w przypadku mniejszych partii tworzących koalicję rządową, gdyż dysponują one słabszym zasobem wykwalifikowanych kadr. Bogdan Pytlik (2008: 164), pisząc o ministrach z Samoobrony, zauważa „trudno znaleźć inne niż polityczne przyczyny powierzenia im stanowisk ministerialnych”.

³ Powyższy artykuł w sposób celowy ograniczył się tylko do stanowisk ministrów spraw zagranicznych. Stanowiska te uznano za symboliczne, to oni są głównie eksponowani w mediach i kształtują społeczny obraz urzędu ministra. Wiceministrowie, niezależnie od ich wkładu w politykę zagraniczną, pozostają raczej w cieniu i nie są szerzej znani. W związku z tym nie uwzględniono ich w tej analizie, której celem jest bezpośrednie odwołanie do popularnego wśród społeczeństwa ale zdaniem autorki często błędnego obrazu ministrów, w tym szczególnie ministrów spraw zagranicznych. Ten sposób podejścia do tematu ze świadomym ograniczeniem się tylko do stanowisk liderów i uznania ich za symboliczne, zainspirowany został opracowaniem Raya Tarasa (1998) dotyczącego sposobu tworzenia się instytucji prezydenta w Europie Środkowo-Wschodniej, w której wyeksponowane zostały sylwetki osób zajmujących te stanowiska (przebieg ich karier, pozycja na scenie politycznej, ale także indywidualne cechy charakteru wpływające na styl uprawianej polityki).

stanowiska przez stosunkowo długi okres, szczególnie w przypadku Krzysztofa Skubiszewskiego. Analiza czterech wyróżnionych czynników sugerowałaby, że niski prestiż zawodu ministra, w przypadku osób kierujących tym resortem nie byłby uzasadniony⁴.

Okres sprawowania urzędu – stabilność personalna

W okresie 1989–2010 stanowisko ministrów spraw zagranicznych zajmowało 10 osób w tym jedna dwukrotnie (Władysław Bartoszewski; w 1995 r. i od maja 2000 do października 2001 r.), umożliwiało to wyraźną kontynuację prowadzonej polityki zagranicznej (warto zauważyć, że w okresie ostatniego dwudziestolecia zmiany na stanowisku premiera były częstsze – 13 osób) (tab. 1).

Tabela 1. Ciągłość polityki zagranicznej – okres sprawowania urzędu ministra spraw zagranicznych

Rządy	Ministrowie spraw zagranicznych	Okres zajmowania stanowiska
Tadeusz Mazowiecki (12.09.1989–14.12.1990)	Krzysztof Skubiszewski (12.09.1989–18.10.1995)	49 miesięcy
Jan Krzysztof Bielecki (12.01.1991–5.12.1991)		
Jan Olszewski (23.12.1991–5.06.1992)		
Hanna Suchocka (11.07.1992–26.10.1995)		

⁴ Niski prestiż zawodu ministra trzeba raczej wyjaśniać, odwołując się do koncepcji długiego trwania. Postawić można hipotezę, że w związku z często złą oceną przemian politycznych po 1989 r. Polacy wracają do swoich tradycyjnie negatywnych postaw. Norman Davies (1994: 737), opisując socjalizm, tak obrazowo opisuje te postawy: „Mówi się o historycznie i rzekomo nieuleczalnej alienacji większości ludności w stosunku do państwa [...]. Przez cały okres wojen i rozbiorów współczesnej epoki nauczono Polaków okazywać władzom tylko niezbędne minimum szacunku, [...]. Wrogi stosunek do reżimu dyktuje im instynkt”.

Powyzsza opinia wydaje się pozostawać w sprzeczności z wysokim prestiżem zawodu ministra w okresie socjalizmu. Postawić można jednak hipotezę, że opisana powyżej postawa wobec państwa jest bardzo silna – instynktowna i wywiera dominujący wpływ na opinie o współczesnych ministrach, aktywizując te postawy w okresie trudnych dla społeczeństwa wyzwań jakim była adaptacja do gwałtownych zmian jakie zachodziły w Polsce po 1989 r. Ustrój demokratyczny sprzyja też większej otwartości sfery politycznej, co może się przyczyniać do wzrostu społecznego krytycyzmu, szczególnie w związku z takimi wydarzeniami jakimi było silne rozbiecie prawicy i często nagłaśniane konflikty pomiędzy partiami politycznymi tworzącymi koalicję rządową oraz pomiędzy nimi a opozycją. Do wzrostu negatywnych ocen wobec rządu (i ministrów) niewątpliwie przyczyniło się też nagłośnienie przypadków korupcji politycznej za rządu Leszka Millera.

Waldemar Pawlak (26.10.1993–1.03.1995)	Andrzej Olechowski (26.10.1993–01.03.1995)	16 miesięcy
Józef Oleksy (4.03.1995–26.01.1996)	Władysław Bartoszewski (07.03.1995–22.12.1995)	10 miesięcy
	Dariusz Rosati (29.12.1995–17.10.1997)	22 miesiące
Włodzimierz Cimoszewicz (7.02.1996–31.10.1997)	Bronisław Geremek (31.10.1997–30.06.2000)	32 miesiące
Jerzy Buzek (31.10.1997–18.10.2001)	Władysław Bartoszewski (30.06.2000–19.10.2001)	16 miesięcy
	Włodzimierz Cimoszewicz (19.10.2001–5.01.2005)	38 miesięcy
Leszek Miller (19.10.2001–2.05.2004)	Adam Rotfeld (5.01.2005–31.10.2005)	10 miesięcy
Marek Belka (2.05.2004–31.10.2005)		
Kazimierz Marcinkiewicz (31.10.2005–14.07.2006)	Stefan Meller (31.10.2005–9.05.2006)	6 miesięcy
Jarosław Kaczyński (14.07.2006–16.11.2007)	Anna Fotyga (9.05.2006–16.11.2007)	18 miesięcy
	Radosław Sikorski (16.11.2007–...)	35 miesięcy ⁵
Donald Tusk (20.11.2007–...)		

Źródło: opracowanie własne⁶ (Chmaj 2006, Dudek 2007)

Opisując to zagadnienie, warto zwrócić szczególnie uwagę na początek III Rzeczypospolitej, który był okresem dużej niestabilności politycznej⁷ jednak zarazem to czas ciągłości personalnej na stanowisku ministra spraw zagranicznych (ponad cztery lata) i prowadzonych przez niego działań. Minister zachował stanowisko pomimo częstych zmian rządów – cztery rządy w okresie 1989–1993. Dla porównania minister finansów, Leszek Balcerowicz, sprawował swoje stanowisko tylko w dwóch rządach Tadeusza Mazowieckiego i Krzysztofa Bieleckiego (27 miesięcy – i później ponownie w rządzie Jerzego Buzka).

⁵ Okres sprawowania urzędu do chwili obecnej (1 październik 2010 r.)

⁶ Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, <http://www.kprm.gov.pl/premier/historia/> (01.09.2010), Ministerstwo Spraw Zagranicznych; poprzedni ministrowie, http://www.msz.gov.pl/Poprzedni_ministrowie,1524.html (01.05.2010).

⁷ Czynnikiem wpływającym na niestabilność polityczną było bardzo silne rozbieżności partii postsolidarnościowych. Powodowało to częste zmiany rządów i tworzenie słabych rządów mniejszościowych (Jana Olszewskiego i Hanny Suchockiej), pomimo dużej liczby partii wchodzących w ich skład. Duża liczba partnerów koalicyjnych również znacząco osłabiała spójność programową.

Minister Krzysztof Skubiszewski był osobą najdłużej sprawującą swój urząd w całym ponaddwudziestoletnim okresie (1989–2010). Trwałość na stanowisku ministra spraw zagranicznych jest szczególnie widoczna na tle panujących trendów – częstych zmian na stanowiskach ministrów. Do 2001 roku stanowiska ministrów sprawowało łącznie 161 osób (Leszczyńska 2005)⁸.

W okresie koalicji SLD-PSL stanowisko ministra spraw zagranicznych sprawowały trzy osoby: Andrzej Olechowski, Władysław Bartoszewski i Dariusz Rosati. Zmiany na tym stanowisku wynikały po pierwsze z dymisji Andrzeja Olechowskiego, w powodu umieszczenia go na liście wysokich urzędników państwowych zasiadających w radach nadzorczych spółek Skarbu Państwa i pobierających w związku z tym wysokie wynagrodzenie (w ramach akcji „czyste ręce” przeprowadzonej przez ówczesnego ministra sprawiedliwości i prokuratora generalnego Włodzimierza Cimoszewicza)⁹. W drugim przypadku powołanie Dariusza Rosatego nastąpiło po przegraniu w grudniu 1995 roku wyborów prezydenckich przez sprawującego ten urząd Lecha Wałęsę. Ministrem została osoba związana z lewicą, choć bezpartyjna.

Uchwalenie Konstytucji RP w dniu 2 kwietnia 1997 roku przyczyniło się do częściowego wzmocnienia kompetencji premiera, przyjęto niektóre rozwiązania modelu kanclerskiego, między innymi zasadę konstruktywnego wotum nieufności. Oznaczało to, że odwołanie premiera może odbyć się tylko wówczas gdy jego następcą uzyska poparcie parlamentu.

Wprowadzenie konstruktywnego wotum nieufności spowodowało, że po 1997 roku rządziej dochodzi do zmiany na stanowisku premiera. Jerzy Buzek sprawował swój urząd przez całą kadencję parlamentu. Przez pierwsze trzy lata rządu koalicyjnego urząd ministra spraw zagranicznych sprawował Bronisław Geremek. Jednak niestabilność sceny politycznej przyczyniała się do stosunkowo częstych rozpadów koalicji rządowych, taka sytuacja miała między innymi miejsce w maju 2000 roku, kiedy to po upadku koalicji rządowej AWS-UW powstał rząd mniejszościowy AWS. Stanowisko ministra spraw zagranicznych objął wówczas ponownie na okres prawie półtora roku Władysław Bartoszewski.

Funkcjonowanie procedury konstruktywnego wotum nieufności spowodowało, że i po wyborach w 2001 roku okres sprawowania urzędu premiera był stosunkowo długi – trzy lata. W przypadku urzędu ministra spraw zagranicznych okres ten był jeszcze dłuższy i wyniósł cztery lata, gdyż Włodzimierz Cimoszewicz sprawował ten urząd również w rządzie Marka Belki.

⁸ Na podstawie obliczeń własnych według danych zgromadzonych w książce K. Leszczyńska, *Rządy Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1989–2001. Skład, organizacja i tryb funkcjonowania*, Toruń 2005. Warto zarazem zaznaczyć, że częste zmiany na stanowisku premiera i towarzyszące im powoływanie nowych ministrów, charakterystyczne było do okresu przed uchwaleniem Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. Wprowadzone wówczas regulacje prawne przyczyniły się do wzmocnienia instytucji premiera – większej stabilności na tym stanowisku i kierowanych przez nich rządów, sprzyjając ich trwaniu przez całą kadencję parlamentu.

⁹ <http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Andrzej-Olechowski/> (01.09.2010).

W styczniu 2001 roku Włodzimierz Cimoszewicz objął stanowisko marszałka Sejmu i zrezygnował ze stanowiska ministra spraw zagranicznych. Następcą został jego dotychczasowy zastępca Adam Rotfeld, który piastował ten urząd przez dziesięć miesięcy.

W okresie skróconej, niepełnej kadencji sejmowej – rządów Prawa i Sprawiedliwości w ciągu 2 lat, Ministerstwem Spraw Zagranicznych kierowały dwie osoby. Stefan Meller sprawował urząd przez pół roku, a po jego dymisji Anna Fotyga. Natomiast po wyborach parlamentarnych jesienią 2007 roku, urząd ministra spraw zagranicznych objął Radosław Sikorski. W momencie pisania tego artykułu jest on trzecią osobą co do stażu sprawowania tego urzędu (36 miesięcy – w październiku 2010 roku), ale ponieważ można przypuszczać, że rząd Donald Tuska trwać będzie do końca kadencji Sejmu, może on stać się obok Krzysztofa Skubiszewskiego najdłużej urzędującym ministrem¹⁰.

Przynależność partyjna i aktywność polityczna

Do 1997 roku formalnie wszyscy ministrowie spraw zagranicznych – (trzy osoby) nie byli członkami partii politycznych (tab. 2). Pierwszym był – „Skubiszewski, bezpartyjny, znawca prawa, katolik, ale nie klerykał, krytyczny wobec reżimu, uczony, ale nie jawny antykomunista” (Wieliński 2010: 2). Na początku lat 80. Krzysztof Skubiszewski należał do Prymasowskiej Rady Społecznej. W momencie powstawania rządu Tadeusza Mazowieckiego, PZPR oczekiwało, że kierownictwo tego resortu przypadnie ich przedstawicielowi. Nominacja Skubiszewskiego, który w połowie lat 80. wszedł do powołanej przez generała Wojciecha Jaruzelskiego Rady Konsultacyjnej przy Przewodniczącym Rady Państwa, była do zaakceptowania przez prezydenta Wojciecha Jaruzelskiego (tamże: 2), Krzysztof Skubiszewski był zarazem jedyną osobą bezpartyjną w momencie powołania rządu¹¹.

¹⁰ Obecnie pomimo generalnie negatywnej oceny ministrów, minister spraw zagranicznych Radosław Sikorski jest jednym z polityków, który cieszy się największym zaufaniem. Na przykład pod koniec marca 2010 r. według badań CBOS, ufało mu 52% badanych, premierowi w tym czasie ufało 53% obywateli.

CBOS: *Komorowski, Tusk i Sikorski na czele rankingu zaufania (opis)*, <http://www.salon24.pl/news/4517,cbos-komorowski-tusk-i-sikorski-na-czele-rankingu-zaufania-opis> (01.05.2010).

¹¹ W momencie odwołania tego rządu w grudniu 1990 r., liczba ministrów niezależnych zwiększyła się do dwóch. Zarazem M. Chmaj (2006: 57) zwraca uwagę, że często rząd Tadeusza Mazowieckiego uznawany był jako ponadpartyjny rząd „ekspertów”, jednak zdaniem tego autora interpretacja ta nie jest prawdziwa. Zwraca uwagę, że taka kompozycja rządu była wymuszona sytuacją polityczną, w której nie istniała odrębna rywalizacja partyjna będąca podstawą rekrutacji elity rządowej.

Tabela 2. Przynależność polityczna ministrów spraw zagranicznych na tle innych ministrów (w momencie powstania rządów)

Rządy	Liczba ministrów	Ministrowie bezpartyjni		Ministrowie spraw zagranicznych	Przynależność do partii politycznych	Doświadczenie parlamentarne
		L.	%			
Tadeusz Mazowiecki	23	1	4,4	Krzysztof Skubiszewski	bezpartyjny	–
Jan Krzysztof Bielecki ¹²	19	13	68,4			
Jan Olszewski	20	9	45,0			
Hanna Suchocka	23	4	17,4			
Waldemar Pawlak	19	6	31,6	Andrzej Olechowski	bezpartyjny (z rekomendacji prezydenta)	–
Józef Oleksy	20	4	20,0	Władysław Bartoszewski	bezpartyjny (z rekomendacji prezydenta)	–
Włodzimierz Cimoszewicz	23	3	13,0	Dariusz Rosati	bezpartyjny	–
Jerzy Buzek	23	0	0	Bronisław Geremek	UW	1989–2001 poseł
				Władysław Bartoszewski	bezpartyjny	1997–2002 senator
Leszek Miller	15	2	13,3	Włodzimierz Cimoszewicz	SLD	1989–2005 poseł
Marek Belka	17	11	64,7	Adam Rotfeld	bezpartyjny	–
				Stefan Meller	bezpartyjny	–
Kazimierz Marcinkiewicz	17	6	35,3	Anna Fotyga	PiS	–
Jarosław Kaczyński	21	4	14,0	Radosław Sikorski	PO	2005–2007 senator od 2007– poseł
Donald Tusk	18	7	38,9		od 2.12.2007 r.	

Po wyborach jesienią 1993 roku i powstaniu koalicji SLD-PSL, w okresie obowiązywania Małej Konstytucji, uchwalonej w październiku 1992 roku, ministrem spraw zagranicznych został kandydat prezydenta Lecha Wałęsy Andrzej Olechowski, formalnie osoba bezpartyjna, jednak związana z prezydentem (jego były doradca do spraw gospodarczych). Po jego dymisji prezydent Lech Wałęsa przeforsował swojego kandydata Władysława Bartoszewskiego, który sprawował ten urząd do grudnia 1995 roku – końca kadencji prezydenta¹⁵. Decydujący wpływ prezydenta na powoływanie ministrów spraw zagra-

¹² Rząd Jana Krzysztofa Bieleckiego uznaje się za rząd prezydencki stąd mniejsze znaczenie partii politycznych.

¹³ W swoich wspomnieniach Władysław Bartoszewski odwołuje się do pozytywnej oceny prowadzonej przez Prezydenta Lecha Wałęsę polityki zagranicznej jako głównego argumentu, który zdecydował o przyjęciu tej propozycji:

nicznych, ale także wewnętrznych oraz obrony – „resorty prezydenckie”¹⁴, prowadziło do niespójności politycznej rządu w okresie kohabitacji koalicji SLD-PSL z prezydentem. W opinii Johna Fitzmaurice’a ministrowie prezydencji byli swoistymi „potencjalnymi jajami kukułczymi” w ramach rządu (Fitzmaurice 1988: 74).

Jesienią 1997 roku, po powstaniu rządu Jerzego Buzka AWS-UW, zgodnie z umową koalicyjną teka ta przypadła Unii Wolności (Rydlewski 2000: 47). Ministrem spraw zagranicznych został Bronisław Geremek, jeden z przywódców UW (przewodniczący klubu parlamentarnego UD i UW w okresie 1990–1997). Kariera zawodowa Bronisława Geremka łączyła w sobie cechy kariery eksperckiej ale także osoby aktywnie zaangażowanej w politykę od 1989 roku, kiedy uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu. Wcześniej w sierpniu 1980 roku Bronisław Geremek był jednym z doradców Lecha Wałęsy i powstającego związku zawodowego Solidarność. Stwierdzić można, że to właśnie zasługi Bronisława Geremka w okresie działalności opozycyjnej i jego kwalifikacje oraz prestiż międzynarodowy spowodowały, że AWS, silniejszy partner koalicyjny oddał ten kluczowy resort swojemu sojusznikowi UW¹⁵. Po wyjściu Unii Wolności z koalicji rządowej jego następcą został ponownie Władysław Bartoszewski, osoba bezpartyjna.

Również po wyborach parlamentarnych w 1997 roku stanowisko ministra spraw zagranicznych przypadło przedstawicielowi ścisłego kierownictwa SLD ale równocześnie doświadczonemu politykowi Włodzimierzowi Cimoszewiczowi; premierowi w latach 1996–1997 i wcześniej przez dwa lata sprawującym stanowisko ministra (spraw wewnętrznych).

Przez ostatnie pół roku rządów Marka Belki, stanowisko ministra spraw zagranicznych sprawował Adam Rotfeld, międzynarodowy ekspert, osoba bezpartyjna. Premier, tworząc swój rząd, składał określoną ofertę programową, poszukując poparcia dla poszczególnych kwestii wśród różnych ugrupowań

„Zaraz – dlaczego się pan właściwie na to zgodził?”

– Czynnikiem odwoławczym w każdej sprawie w polityce zagranicznej był Wałęsa. A on moim zdaniem w czasie swej kadencji nie popełnił większego błędu w materii polityki zagranicznej. Za jego prezydentury wyszli Sowieci z Polski i po raz pierwszy od 250 lat – z krótką przerwą dwudziestolecia – nie stacjonowały u nas żadne obce wojska. Za Wałęsę nastąpiła reorientacja polityki na Zachód. To Wałęsa potrafił dogadać się z Jelcynem, wiarygodnie czy nie, ale wszak w czasie wizyty w Polsce Jelcyn dał mu na piśmie, że nie jest przeciwnikiem naszego wejścia do NATO” (Bereś, Burnetko 2009: 148).

¹⁴ Zgodnie z przepisami Małej Konstytucji z 1992 r. artykuł 61 przy powoływaniu ministrów spraw wewnętrznych, spraw zagranicznych i obrony prezydent miał prawo opiniowania kandydatów, jednak Prezydent Lech Wałęsa samodzielnie zdecydował o obsadzie tych stanowisk (Dudek 2007: 267–277).

¹⁵ Raciborski (2006: 41–42) zwraca uwagę na uprzywilejowaną pozycję Unii Wolności, której przedstawiciele objęli kluczowe ministerstwa: Leszek Balcerowicz wicepremiera i ministra finansów, Janusz Onyszkiewicz ministra obrony i wspomniany już Bronisław Geremek ministra spraw zagranicznych. Każdy z tych polityków cieszył się międzynarodowym prestiżem. Podobnie w rządzie Leszka Millera międzynarodowym uznaniem cieszyli się minister spraw zagranicznych Włodzimierz Cimoszewicz i minister finansów Marek Belka, co wpłynęło na ich nominację.

partyjnych obecnych w Sejmie i dystansując się wobec SLD (Rydlewski 2006: 260). Nominacja Adama Rotfelda odzwierciedla szerszą politykę kadrową. Premier zdymisjonował też baronów partyjnych – wpływowych ministrów w rządzie swego poprzednika Leszka Millera. Symbolem ponadpartyjnej polityki kadrowej w stosunku do najwyższych stanowisk w państwie stało się mianowanie związanego z prawicą Andrzeja Ananicza na szefa Wywiadu (Paradowska 2005: 70). Polityka kadrowa była zaprzeczeniem systemu łupów, podejmowano też działania służące wzmocnieniu profesjonalnej i politycznie neutralnej służby cywilnej.

Przy opisie tego zagadnienia warto też przywołać wspomnienia Stefana Mellera, dotyczące jego motywacji do objęcia stanowiska ministra spraw zagranicznych w kontekście nasilających się po wyborach parlamentarnych w 2005 roku wewnętrznych podziałów politycznych. Przed podjęciem decyzji Stefan Meller konsultował się z Władysławem Bartoszewskim, Bronisławem Geremkiem i Adamem Michnikiem:

I co ci powiedzieli?

Cała trójka mniej więcej to samo: że nie chodzi o to, jaki jest skład rządu, kto jest prezydentem, co głosi zwycięskie ugrupowanie. Polityka zagraniczna jest domeną wyłączoną z takich debat (teraz już wiemy, że to były złudzenia) i że odpowiedzialność obywatelska za kraj powinna mnie skłonić do wyrażenia zgody, chociażby nie wiadomo, na jak długo jest ta nominacja (Meller 2008: 212).

Po dymisji złożonej przez Stefana Mellera, w proteście po wejściu do kolicji rządowej Samoobrony, jego następcą została reprezentantka PiS, Anna Fotyga¹⁶.

Obecny minister spraw zagranicznych, Radek Sikorski, startował w wyborach do Sejmu we wrześniu 2007 roku jako kandydat PO. Członkiem Platformy Obywatelskiej został jednak w miesiąc po objęciu funkcji ministra w grudniu 2007 roku. Podobnie za partyjne uznać należy także kariery jego poprzedników, wieloletnich parlamentarzystów, Bronisława Geremka i Włodzimierza Cimoszewicza¹⁷. Podsumowując, od 1997 roku wśród ministrów spraw zagranicznych, oprócz kandydatów bezpartyjnych, coraz częściej pojawiają się członkowie partii politycznych i przypuszczać można, że trend ten będzie w przyszłości kontynuowany, a nawet, że jak jest w przypadku obecnego ministra spraw zagranicznych i wcześniej Bronisława Geremka, będą to osoby ze ścisłego kierownictwa w partii.

¹⁶ W momencie nominacji Anna Fotyga zrezygnowała z mandatu posła do Parlamentu Europejskiego (06.2004–11.2005).

¹⁷ W tym kontekście warto zaznaczyć, że wśród sześciu wyróżnionych przez J. Raciborskiego typów karier w rządzie Jerzego Buzka i Leszka Millera typ – parlamentarny – był stosunkowo rzadki 8%. Najpopularniejsza była droga partyjna 42% i kolejno rządowa 15%, związkowa 7%, akademicko-ekspercka 21% i z elit gospodarczych i świata mediów i kultury 7% (Raciborski 2006: 47).

Kwalifikacje

- wiek

Wiek ministrów spraw zagranicznych w momencie objęcia tego stanowiska jest stosunkowo późny w porównaniu z innymi nominacjami. Najmłodszymi ministrami spraw zagranicznych byli/są Andrzej Olechowski, Włodzimierz Cimoszewicz i Radosław Sikorski powołani w wieku 46 lat. Najstarszym ministrem był Władysław Bartoszewski powołany najpierw w wieku 73 lat i ponownie w wieku 78 lat. Średnia wieku ministrów w momencie nominacji była stosunkowo wysoka i wyniosła 57,2. Dane te warto porównać ze średnią wieku w rządzie Tadeusza Mazowieckiego, która wynosiła 51,6 lat (Chmaj 2006: 57). Natomiast, w rządzie Jerzego Buzka i Leszka Millera, średnia wieku sekretarzy stanu i ministrów wynosiła 47,5 (Kwiatkowska 2006: 57).

- zawód

Wśród ministrów spraw zagranicznych dominowały trzy grupy zawodowe:

- ekonomiści – trzy osoby – Andrzej Olechowski, Dariusz Rosati i Anna Fotyga,
- prawnicy – trzy osoby – Krzysztof Skubiszewski, Włodzimierz Cimoszewicz i Adam Rotfeld,
- historycy – dwie osoby – Bronisław Geremek i Stefan Meller.

Natomiast, w przypadku obecnego ministra, jednoznacznie interpretację utrudnia fakt studiowania za granicą (Uniwersytet Oksfordzki) gdzie program studiów był bardziej interdyscyplinarny. W oficjalnych dokumentach kierunek studiów wyższych (bachelor of arts, master of arts) określany jest jako: filozofia, nauki polityczne i ekonomia (PPE)¹⁸.

- poziom wykształcenia (tytuły zawodowe, stopnie i tytuły naukowe)

Wśród ministrów spraw zagranicznych połowa z nich miała tytuł profesora: Krzysztof Skubiszewski, Dariusz Rosati, Bronisław Geremek, Adam Rotfeld i Stefan Meller oraz Władysław Bartoszewski, któremu ten tytuł nadały władze RFN. Kolejne dwie osoby miały tytuły doktorów: Andrzej Olechowski i Włodzimierz Cimoszewicz. Badania Agnieszki Kwiatkowskiej (2006: 66) nad elitami rządowymi (stanowiska ministrów, sekretarzy i podsekretarzy stanu oraz wojewodów) w okresie sprawowania urzędu premiera przez Jerzego Buzka i Leszka Millera, wskazują nadreprezentację osób z tytułami naukowymi: z tytułem doktora 23% i dodatkowo profesora (dr habilitowany) 16%. W przypadku ministrów spraw zagranicznych można uznać, że do niedawna posiadanie stopnia naukowego było warunkiem koniecznym przy nominacji (*gatekeepers*).

Dodatkowo warto zaznaczyć, że wielu z ministrów spraw zagranicznych wykładało na zagranicznych uczelniach lub też kierowało ośrodkami badawczymi. Krzysztof Skubiszewski wykładał we Francji, USA, Wielkiej Brytanii

¹⁸ Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, życiorys ministra Radosława Sikorskiego, <http://www.msz.gov.pl/Zyciorys,Ministra,Radoslaw,Sikorskiego,5837.html> (01.09.2010).

i Szwajcarii. Natomiast, Władysław Bartoszewski wykładał na uniwersytetach w Monachium i Eichstätt, a od Rządu Bawarii otrzymał tytuł naukowy profesora¹⁹. Jego następcą Dariusz Rosati był w roku akademickim 1986–1987 profesorem wizytującym na Uniwersytecie w Princeton. Podobnie Bronisław Geremek był w latach 60. wykładowcą na Sorbonie i kierownikiem tamtejszego Centrum Kultury Polskiej²⁰. Włodzimierz Cimoszewicz był na początku lat 80. stypendystą fundacji Fulbrighta na Uniwersytecie Columbia w Nowym Jorku. Adam Rotfeld był dyrektorem Sztokholmskiego Międzynarodowego Instytutu Badań nad Pokojem w latach 1991–2001.

Zarazem warto zauważyć, że dwóch ostatnich ministrów Anna Fotyga i Radosław Sikorski to magistrowie, (choć w przypadku Sikorskiego to absolwent prestiżowej zachodniej uczelni). Postawić można pytanie czy powoływanie ministrów spraw zagranicznych bez tytułów naukowych i wcześniejszej kariery akademickiej okaże się trwałym trendem.

- wcześniejsze doświadczenie zawodowe

Przed swoimi nominacjami ministrowie spraw zagranicznych mieli rozległe doświadczenie zawodowe. W trzech przypadkach objęcie tego stanowiska poprzedzone było pełnieniem innej funkcji ministra: Andrzej Olechowski minister finansów, Radosław Sikorski minister obrony narodowej i Włodzimierz Cimoszewicz minister sprawiedliwości i premier w latach 1996–1997.

Od 2005 roku zaczyna się odchodzić od karier *generalistów* na rzecz karier przebiegających w ramach Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Czterech ostatnich ministrów spraw zagranicznych: Adam Rotfeld, Stefan Meller, Anna Fotyga i Radosław Sikorski przed objęciem tego stanowiska pracowali w MSZ i przed nominacją pełnili funkcję sekretarza lub podsekretarza stanu w tym ministerstwie.

W dwóch przypadkach awans na stanowisko ministra poprzedzony był pracą na stanowisku ambasadora: Władysława Bartoszewskiego w Austrii i Stefana Mellera we Francji i Rosji.

Tabela 3. Ministrowie spraw zagranicznych III Rzeczypospolitej (1989–2010)

Ministrowie spraw zagranicznych	Wiek w momencie nominacji	Zawód	Wykształcenie	Wcześniejsze doświadczenie pracy w administracji
Krzysztof Skubiszewski ²¹ (1926–1910)	63 lata	prawnik	prof.	brak

¹⁹ http://www.kul.pl/zyciorys-w-adys-awa-bartoszewskiego,art_12046.html (01.09.2010).

²⁰ <http://www.uw.org.pl/geremek/biografia.php> (01.09.2010).

²¹ <http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Krzysztof-Jan-Skubiszewski/> (01.09.2010).

Andrzej Olechowski ²² (1947–...)	46 lat	ekono- mista	dr	1989–1991 pierwszy wiceprezes NBP 01.1991–12.1991 wiceminister w resorcie współpracy gospodarczej z zagranicą 02.1992–06.1992 minister finansów
Władysław Bartoszewski (1922–...)	73 lata	poloni- sta	wyższe ²³ prof.	1990–1995 ambasador w Austrii
	78 lat			
Dariusz Rosati (1946–...)	49 lat	ekono- mista	prof.	–
Bronisław Geremek (1932–2008)	65 lat	historyk	prof.	–
Włodzimierz Cimoszewicz ²⁴ (1950–...)	46 lat	prawnik	dr	02.1996–10.1997 premier 10.1993–03.1995 wicepremier, minister sprawiedliwości
Adam Rotfeld ²⁵ (1938–...)	63 lata	prawnik	prof.	06.2002–06.2003 podsekretarz stanu MSZ 06.2006–01.2005 sekretarz stanu MSZ
Stefan Meller ²⁶ (1942–2008)	63 lata	historyk	prof.	od 12.1992 MSZ 1995–1996 podsekretarz stanu MSZ 1996–2001 ambasador we Francji 02.2001–02.2002 podsekretarz stanu 02.2002–10.2005 ambasador w Federacji Rosyjskiej

²² [http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Andrzej-Olechowski/\(01.09.2010\)](http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Andrzej-Olechowski/(01.09.2010)).

²³ Władysław Bartoszewski rozpoczął studia polonistyczne na konspiracyjnym Uniwersytecie Warszawskim w 1941 r. i kontynuował je po wojnie. Pracę magisterską złożył na ręce prof. Juliana Krzyżanowskiego, jednak decyzją rektora został skreślony z listy studentów, http://www.kul.pl/zyciorys-w-adys-awa-bartoszewskiego,art_12046.html (01.09.2010).

²⁴ <http://www.senat.gov.pl/k7/senat/senator/cimoszewicz.htm> (01.09.2010).

²⁵ A. Rotfeld, *Wspomnienia. Tyle pamiętam*, „Polityka” 2005, nr 7 (2491).

²⁶ <http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Stefan-Meller/>; <http://www.msz.gov.pl/?document=2689> (01.09.2010).

Anna Fotyga ²⁷ (1957–...)	51 lat	ekono- mista	mgr	2001 r. dyrektor Departamentu Spraw Zagranicznych Kancelaria Prezesa Rady Ministrów 11.2005–05.2006 sekretarz stanu MSZ
Radosław Sikorski ²⁸ (1963–...)	46 lat	polito- log ²⁹	mgr	1992 r. wiceminister obrony narodowej 1998–2001 podsekretarz stanu w MSZ 10.2005–02.2007 minister obrony narodowej

Wielu z ministrów pracowało za granicą. Andrzej Olechowski pracował w latach 1974–1978 i 1982–1984 w UNCTAD (agenda ONZ ds. handlu i rozwoju) w Genewie. Natomiast Dariusz Rosati był wieloletnim ekspertem organizacji międzynarodowych: Banku Światowego, Komisji Europejskiej, Międzynarodowej Organizacji Pracy (Rosati 2002: 827). Również Anna Fotyga była ekspertem Międzynarodowej Organizacji Pracy. Obecny minister, Radosław Sikorski, był w latach 2002–2005 członkiem rzeczywistym Amerykańskiego Instytutu Przedsiębiorczości w Waszyngtonie i dyrektorem wykonawczym Nowej Inicjatywy Atlantyckiej³⁰.

Zakończenie

Przedstawiona powyżej analiza rysuje pozytywny obraz ministrów spraw zagranicznych. Zmiany na tych stanowiskach zachodziły stosunkowo rzadko w porównaniu ze zmianami szefów innych resortów, stwarzało to możliwości stabilizacji prowadzonej polityki zagranicznej. Ponad połowa ministrów to osoby bezpartyjne, których kariery można by określić jako eksperckie, choć zarazem kariery Bronisława Geremka i Włodzimierza Cimoszewicza można uznać za kariery polityczne (bogate doświadczenie parlamentarne) i równocześnie także przypisać im cechy karier eksperckich. Warto zauważyć, że nawet na tle innych ministrów wyróżniali się oni poziomem wykształcenia, połowa z nich miała tytuły profesorskie. Po 1997 roku coraz częściej mini-

²⁷ <http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Anna-Fotyga/> (01.09.2010).

²⁸ Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, życiorys ministra Radosława Sikorskiego, <http://www.msz.gov.pl/Zyciorys,Ministra,Radoslawa,Sikorskiego,5837.html> (01.09.2010).

²⁹ Różnice w programie studiów utrudniają jednoznaczne zakwalifikowanie, pełna nazwa kierunku: filozofia, nauki polityczne i ekonomia.

³⁰ Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, życiorys ministra Radosława Sikorskiego, <http://www.msz.gov.pl/Zyciorys,Ministra,Radoslawa,Sikorskiego,5837.html> (01.09.2010).

strowie spraw zagranicznych należą do partii politycznej tworzącej rząd i są posłami.

Odwołując się do kariery politycznej obecnego ministra Radosława Sikorskiego, można przypuszczać, że coraz częściej osoby te będą należeć do ściśłego kierownictwa rządzącej partii, co wydaje się istotne ze względu na znaczenie tego resortu. Zarazem, zauważyć trzeba także, że odwoływanie się do bezpartyjnych ekspertów na początku transformacji było też wymuszone czynnikami zewnętrznymi – brakiem potencjalnych kadr partii postsolidarnościowych. Ze względu na wymaganą skuteczność działania na stanowisku ministra idealne wydaje się łączenie kariery eksperckiej i politycznej.

Analizując kariery zawodowe ministrów, podkreślić warto, że osoby obejmujące te stanowiska posiadały często doświadczenie pracy na najwyższych stanowiskach państwowych: wiceministrów, ministrów, a w jednym przypadku wicepremiera. Zarazem w ostatnich latach nominacje te poprzedzone zostały kilkoma latami pracy w MSZ i sprawowaniem funkcji sekretarza stanu.

Na koniec pragnęłabym odwołać się do wypowiedzi Adama Michnika po śmierci Bronisława Geremka, kiedy wydaje się dopiero w pełni doceniliśmy jego zasługi:

Był Bronisław Geremek historykiem znakomitym i docenianym w całym świecie; był też politykiem wybitnym, przez cały świat podziwianym i szanowanym. Bardzo niewielu miała Polska takich uczonych i takich mężów stanu. Choć nie ma podobno ludzi niezastąpionych, to z całą pewnością Bronisława Geremka nikt prędko nie zastąpi (Michnik 2008).

Przywołuję poniższą wypowiedź aby sprowokować ponowne postawienie szerszego pytania dotyczącego oceny ministrów spraw zagranicznych, prestiżu zawodu ministra oraz postulować konieczność stawiania bardziej wyważonych ocen.

Literatura

- Bereś W., Burnetko K., *Nasza historia – 20 lat RP. 1989–2009*, „Świat Książki”, Warszawa 2009.
- Chmaj M. (red.), *Rządy koalicyjne w III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2006.
- Chmaj M., *Rząd Tadeusza Mazowieckiego (12 IX 1989–14 XII 1990)*, [w:] M. Chmaj (red.), *Rządy koalicyjne w III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2006.
- Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. II, Wydawnictwo Znak, Kraków 1994.
- Domański H., *Jedna struktura społeczna*, [w:] H. Domański, A. Rychard, P. Śpiewak (red.), *Polska jedna czy wiele*, „Trio”, 2005.
- Domański H., *Sprzątaczką bije ministra*, „Polityka” 2007, nr 15.
- Dudek A., *Historia polityczna Polski, 1989–2005*, Wydawnictwo Arkana, Kraków 2007.
- Fitzmaurice J., *Politics and Government in the Visegrad Countries: Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia*, Macmillan; St. Martin’s Press, New York 1988.
- Jednaka W., *Gabinety koalicyjne III RP*, Wrocław 2004.
- Korzycki R., *Mieć ministra w CV*, „Polityka” 2006, nr 49.

- Kowalska M., Żmigrodzki M., *Rząd Hanny Suchockiej (11 VII 1992 – 25 V 1993)*, [w:] M. Chmaj, M. Żmigrodzki (red.), *Gabinety koalicyjne w Polsce w latach 1989–1996*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998.
- Kwiatkowska A., *Rozdział III. Charakterystyka społeczno-demograficzna polskiej elity rządowej 1997–2004*, [w:] J. Raciborski (red.), *Elity rządowe II RP 1997–2004. Portret rządowy*, „Trio”, Warszawa 2006.
- Leszczyńska K., *Rządy Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1989–2001. Skład, organizacja i tryb funkcjonowania*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005.
- Meller S., *Świat według Mellera: życie i polityka: ku przyszłości. Ze Stefanem Mellerem rozmawia Michał Komar*, Rosner & Wspólnicy, Warszawa 2008.
- Michnik A., *Michnik: Żegnaj, kochany Bronku*, „Gazeta Wyborcza” 13.07.2008.
- Paradowska J., *Dziwny premier*, „Polityka” 2005, nr 26.
- Pytlik B., *Polityczne kryteria doboru urzędników w rządowej administracji publicznej*, [w:] J. Osiński (red.), *Administracja publiczna na progu XXI wieku. Wzywania i oczekiwania*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2008.
- Raciborski J., *Rozdział II. Konstruowanie rządów i elit rządowych*, [w:] J. Raciborski (red.), *Elity rządowe III RP 1997–2004. Portret rządowy*, „Trio”, Warszawa 2006.
- Rosati Dariusz *Kajetan*, [w:] M. Tchórzewski (red.), *Almanach polskiej władzy 1989–2002*, Centralny Ośrodek Informacji Gospodarczej, Warszawa 2002.
- Rotfeld A., *Wspomnienia. Tyle pamiętam*, „Polityka” 2005, nr 7 (2491).
- Rydlewski G., *Rząd Marka Belki (2 V 2004 – 31 X 2005)*, [w:] M. Chmaj (red.) *Rządy koalicyjne w III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2006.
- Rydlewski G., *Rządzenie koalicyjne w Polsce. Bilans doświadczeń lat dziewięćdziesiątych*, Elipsa. Fundacja Politeja, Warszawa 2000.
- Słomczyński K., *Rozdział 5. Skale zawodów według wymogów kwalifikacyjnych, złożoności pracy, wynagrodzenia materialnego*, [w:] H. Domański, Z. Sawiński, K. Słomczyński (red.), *Nowe klasyfikacje i skale zawodów. Socjologiczne wskaźniki pozycji społecznych w Polsce*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2007.
- Taras R., *The Politics of Leadership*, [w:] S. White, J. Batt, P. Lewis (red.), *Development in Central and East European Politics*, Macmillan, London 1998.
- Wielński B., *Pierwszy dyplomata III RP*, „Gazeta Wyborcza”, 9 lutego 2010.

Źródła internetowe

- CBOS: *Komorowski, Tusk i Sikorski na czele rankingu zaufania (opis)*, <http://www.salon24.pl/news/4517,cbos-komorowski-tusk-i-sikorski-na-czele-rankingu-zaufania-opis> (01.05.2010)
- <http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Andrzej-Olechowski/> (01.09.2010)
- <http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Anna-Fotyga/> (01.09.2010)
- <http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Krzysztof-Jan-Skubiszewski/> (01.09.2010)
- <http://ludzie.wprost.pl/sylwetka/Stefan-Meller/> (01.09.2010)
- <http://www.kprm.gov.pl/premier/historia/> (01.09.2010)
- http://www.kul.pl/zyciorys-w-adys-awa-bartoszewskiego,art_12046.html (01.09.2010)
- <http://www.msz.gov.pl/?document=2689> (01.09.2010)
- http://www.msz.gov.pl/Poprzedni_ministrowie,1524.html (01.05.2010)
- http://www.msz.gov.pl/Zyciorys_Ministra,Radoslaw, Sikorskiego,5837.html (01.09.2010)
- <http://www.senat.gov.pl/k7/senat/senator/cimoszewicz.htm> (01.09.2010)
- <http://www.uw.org.pl/geremek/biografia.php> (01.09.2010)